

Ivana Nina Unković
Hrvatski restauratorski zavod, Split

20. 6. 2011.

Prethodno priopćenje / *Preliminary communication*

Utjecaj Ljube Karamana na konzervatorski rad Anđele Horvat

Ključne riječi: Ljubo Karaman, konzervatorski rad Anđele Horvat, izrada Pravilnika za čuvanje starina i većih gradova, krilatica »konzervirati a ne restaurirati«, zakoni u konzervatorskoj praksi, djelatnost Konzervatorskog zavoda u Zagrebu 1941.–1950.
Keywords: Ljubo Karaman, Anđela Horvat's conservation work, drafting of the Book of Regulations for the Preservation of Antiquities and Larger Cities, slogan »conserve, not restore« conservation practice laws, activities of the Directorate for Cultural Heritage Protection in Zagreb 1941-1950

Rad u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu za vrijeme ravnateljstva Ljube Karamana (1941.–1950.), tadašnje rasprave i kritike, imale su velik udio u usmjeravanju i oblikovanju konzervatorskog rada Anđele Horvat. Naglasak rada je na metodologiji i primjeni Pravilnika za čuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj te sudjelovanje u predlaganju zakonske regulative o zaštiti kulturnih dobara. Za usporedbu autorica opisuju angažman za izradu Pravilnika grada Šibenika (Karaman, 1931.) i Siska (Karaman i Horvat, 1942. i 1948.), odnosno polazišta Anđele Horvat i Ljube Karamana o »stvaralačkom stavu« u konzervaciji spomenika, funkciji spomenika, jednakoovrijednosti stilova i restauratorskim postupcima.

Počeci i razvoj u Konzervatorskom zavodu

U kolovozu 1941. u tadašnjem zagrebačkom Konzervatorskom zavodu mladi energični ljudi, Ivan Bach, Ana Bogdanović-Deanović, Ksenija Cicarelli-Petrošić, Anđela Horvat i Tihomil Stahuljak (koje je odabrao Gjuro Szabo) iščekuju novog ravnatelja Ljubu Karamana, koji gonjen sudbinom okupirane Dalmacije stiže u Zagreb i preuzima od Szaba Konzervatorski zavod. Mlada povjesničarka i buduća konzervatorica Anđela Horvat, kao i ostali njeni tadašnji poslijeratni zavodski kolege, prihvatili su tempo i organizaciju rada Lj. Karamana, koji je sličan koncept rada prenio iz splitskog zavoda.¹

Konzervatorski rad Anđele Horvat započinje mjesec dana prije dolaska Karamana 1941.,² kad se zaposlila kao asistentica na nagovor Gjura Szaba. Polaže dopunski stručni ispit iz muzejsko-konzervatorske struke (1943.), što se manifestira u kasnijim njenim radovima.³ Anđela Horvat zakročila je u konzervatorski svijet zahvaljujući Gjuri Szabu, ali se kao konzervatorica razvila u »šjor Ljubinu kabinetu«, i to u teškim poslijeratnim godinama.

Počeli su na katu Muzeja za umjetnost i obrt, u negri-janim prostorima sjedeći za stolovima u rukavicama i kaputima. Fraza »Karamanova zavoda« *Ignis Sacer* nastala je kao reakcija na te uvjete, ali je poslije prerasla u stvarnu požrtvovnost prema poslu, što i jest od dalmatinskih dana Karamanu bilo svojstveno. Taj svoj žar prema poslu prenio je i na A. Horvat, koja svoje bilježnice *Vade mecum* započinje rečenicom: »Bez rada nema ništa!«. Čitajući tekstove A. Horvat, uočila sam da je često naglašavala da je konzervatorski kruh tvrđi od mornarskog. Bez obzira na to, on je bio sladak »ako je ispečen na onoj, svetoj, šjor Ljubinoj vatri ljubavi za našu kulturnu baštinu«. ⁴ Karaman je svako jutro prolazio kroz uredske sobe da razgovara sa suradnicima i da mu svatko od njih iznese svoje probleme; na takav način je najbolje razlučivao i raspoređivao poslove, jer je najbolje, na takav personalizirani način, funkcionirao. Fučić opisuje da je to bio jutarnji »pravi i vrlo živi seminar«. ⁵

Usljedile su Anđeline konstruktivne diskusije s Karamanom, koje su ga znale rasplamsati, ali putem kojih je bolje upoznao njezin kapacitet.⁶ U tom pogledu sa smiješkom

1. Anđela Horvat, Tihomil Stahuljak, Ana Bogdanović, asistenti Konzervatorskog zavoda, na minaretu zagrebačke džamije (snimio Ž. Deanović, 1944.); inv. br.: 2649; neg.: I-C-13, Fototeka Ministarstva kulture Republike Hrvatske (FMKRH) / Anđela Horvat, Tihomil Stahuljak, Ana Bogdanović, research assistants of the Directorate for Cultural Heritage Protection, on the minaret of Zagreb Mosque (photo Ž. Deanović, 1944); inv. n. 2649; neg. I-C-13, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

2. Anđela Horvat na evidencijskom putovanju – uspon na Divušu (snimila A. Deanović, 1949.); inv. br.: 7075; neg.: I-f-53, FMKRH / Anđela Horvat on a study trip – the ascent to Divuša (photo A. Deanović, 1949); inv. n. 7075; neg. I-f-53, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

mu pripisuje *Il Duce ha sempre ragione*, jer je u početku mlade konzervatore smatrao mularijom, ali nikada ih nije gledao svisoka.⁷ Kao kontinentalki, taj dalmatinski karakter je vjerojatno bio preprodoran, ali ju je zato, kako sama poslije priznaje, mnogo naučio, faktografski, problemski i metodološki. Karaman je Anđelu osobito cijenio, iako je u početku sa skepsom prihvaćao »ženskog konzervatora«.⁸ Njegova je stroga profesionalnost naspram njezina rada u počecima proizlazila iz sumnje da žena može kvalitetno obavljati konzervatorski terenski rad.

U počecima je organizirala i sređivala stručno gradivo Zavoda, neophodno za njegovo funkcioniranje, dok je rad na terenu prvo obavljao T. Stahuljak.⁹ Konkretno, njezin prvi posao bio je sređivanje Szabove arhive i akata Povjerenstva od 1910. do 1940. godine. To znanje je kasnije sažela i izdala u tri rada u »Godišnjaku«.¹⁰ Zahvaljujući tom arhivskom radu, dobila je teorijsku podlogu koja joj je pomogla da bolje upozna konzervatorski posao i da se postavi »na prave tračnice i krene«.¹¹ Nakon nekoliko godina s entuzijazmom, zreлим i upornim radom i sistematičnim pristupom inventarizaciji priskrbila je Karamanovo prihvaćanje.¹²

Uskoro, zbog sve veće potrebe za odlaskom na teren, slijedom konkretnih konzervatorskih problema započinje obilaziti teren, što je obavljala samostalno od 1950. godine. Na svoju ruku bilježila je sve: od arhitekture do kaleža, od paleolita do spomenika NOB-a. Tako su nastale njene terenske bilježnice (neke od njih sadrže i više od 300 sitnih

rukopisom gusto ispisanih stranica).¹³ Na temelju tih podataka izradila je privremene popise spomenika po kotarevima i po vrstama (s kartama) na području djelatnosti zagrebačkog zavoda.¹⁴ Često je spomenike osobno fotografirala i time zajedno s A. Deanović opremila i organizirala fototeku, koja je nakon rata bila jedna od najbolje opremljenih u Europi (oko 20.000 fotografija).¹⁵ Njezin potencijal bio je potpuno iskorišten, tako da se, po riječima Krune Prijatelja, pretvara u energičnu, vedru, razgovorljivu konzervatoricuvestalinku koja se s oduševljenjem i žarom neprekidno do umirovljenja posvećuje pozivu u službi zaštite spomenika.¹⁶ Fučić spominje da je uz Karamana ispekla zanat konzervatora, ali i povjesničara umjetnosti.¹⁷

U nekim tekstovima spominje se da je Karaman svojom nasljednikom smatrao Anu Deanović, ali radovi A. Horvat posvećeni Karamanu¹⁸ dokaz su izrazitog poštivanja i zahvalnosti, kao i toga da je u mnogo čemu bila dobro upoznata s njegovim radom i smatrala se njegovim svojevrsnim dužnikom s obzirom na primljeno znanje.

Izrada Pravilnika za čuvanje starina i većih mjesta

Karaman od početka rada u Konzervatorskom zavodu u Splitu sudjeluje u izradbi *Pravilnika za čuvanje starina i većih mjesta* (gradova), pri čemu u više navrata svjedoči o neadekvatnim aglomeracijskim, urbanističkim i higijenskim uvjetima u staroj jezgri grada Splita. Prepreka što bržoj realizaciji Pravilnika bila je nepostojanje konkretnih

4. Anđela Horvat, asistent Konzervatorskog zavoda, na službenom putu u vlaku Koprivnica–Varaždin (snimio T. Stahuljak, 1943.); inv. br.: 2664; neg.: I-C-14, FMKRH / Anđela Horvat, research assistant of the Directorate for Cultural Heritage Protection, on an official trip on the train Koprivnica–Varaždin (photo T. Stahuljak, 1943); inv. n. 2664; neg. I-C-14, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

3. Ljubo Karaman na službenom putu, u vlaku Koprivnica–Varaždin (snimio T. Stahuljak, 1941.); inv. br.: 2663; neg.: I-C-14, FMKRH / Ljubo Karaman on an official trip on the train Koprivnica–Varaždin (photo T. Stahuljak, 1941); inv. n. 2663; neg. I-C-14, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

zakonskih osnova. Prije ikakvih analiza potrebno je ukratko iznijeti nastojanja oko jedinstvenog zakona o čuvanju spomenika,¹⁹ koji je nakon mnogih pokušaja donesen tek 1941. godine.²⁰ Ubrzo na snagu stupa Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti (1945.)²¹ na čije se članke najviše pozivaju Karaman i A. Horvat, uz one iz Zakona o gradnji (1931.). O hitnosti donošenja Pravilnika Karaman piše već 1930. godine.²² Koncipira ga sa zavidnim poznavanjem »pravnog jezika«.²³ U počecima nalazi zakonski oslonac u paragrafu 121. u Zakonu o šumama (1929.), a poslije u paragrafima 24. i 25. već spomenutog Zakona o gradnji (1931.).²⁴ Po tim člancima konzervatorska je služba mogla čuvati zgrade, izgled mjesta, trga, ulice, kuće itd., ako su od povijesno-umjetničke vrijednosti. Zakon međutim nije bio izričit u određivanju koje vlasti bi imale izvršavati odredbe.

Do 1933. godine sastavio je pravilnike za Split, Šibenik i Korčulu te Szabu preporučuje da napiše pravilnike po istoj shemi.²⁵

Poučen iskustvom u Splitu, Karaman dolaskom u zagrebački zavod uvodi formu pravilnika za evidenciju objekata unutar većih naselja, što se pokazalo potrebitim posebice nakon Drugog svjetskog rata, tijekom uvida u spomenike i njihovo stanje na terenu čitavoga kotara. Posao je bio velik, a u prednosti su bila ona mjesta u kojima je postojala veća hitnost obnavljanja. Pod Karamanovom upravom, i zahvaljujući kvalitetnom i energičnom osoblju, sistematič-

no se obavljaju predradnje, pravilno se pristupa problemima i njihovu rješavanju. Do 1958. godine načinjeno je 30 pravilnika, od kojih je A. Horvat napisala 18.²⁶ Prethodno bi na terenu ispisivala detaljan nacrt za pravilnike koji su sačuvani u njezinim putnim bilježnicama.²⁷ Od velike je važnosti bila uska suradnja s kotarskim narodnim odborima (KNO),²⁸ koji su često neispravno interpretirali odluke konzervatora.²⁹

Na temelju donesenih pravilnika obavljao se konzervatorski rad, a veću neposrednu korist imala je određena društvena zajednica, jer su se pomoću pravilnika mogla pravovremeno rješavati (što pravilnije i suvremenije) pojedina pitanja komunalnog značaja unutar starijih naselja.

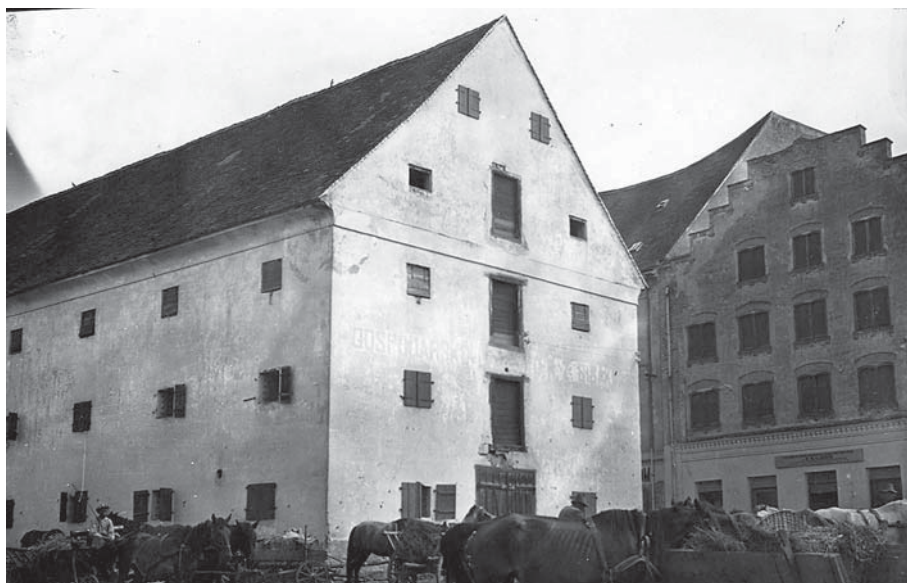
Glavne točke pravilnika su:

- Na temelju osnovnog uvida u evidenciju materijala konzervatorski zavod može što efikasnije obavljati zaštitu.

- Pravilnici su osnovni putokaz lokalnoj upravi (tadašnjim NO-ima), na temelju kojih se zna o kojim se je pitanjima potrebno posavjetovati sa stručnjacima (konzervatorima, urbanistima) kako bi se spriječila nepoželjna promjena ambijenta spomeničkog karaktera.

- Pravilnici su polazište urbanistima za izradu regulacionih osnova pojedinih naselja.

- Pravilnici su temelj za daljnje proučavanje kulturnog naslijeđa u međusobnu odnosu u većim starijim aglomeracijama.

6. Magazini uz Kupu u Prvoj ulici (snimila A. Horvat, 1942.); inv. br.: 6280; neg.: III-493, FMKRH / Storehouses along the Kupa in Prva ulica (photo A. Horvat, 1942); inv. n. 6280; neg. III-493, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

Pristupalo se rješavanju problema kompleksno, s obzirom na čitavo naselje, a ne parcijalno. Ne uvažavaju se dakle samo objekti koji imaju izvjesnu povijesno-umjetničku vrijednost, nego se uzima u obzir i njihov međusobni odnos. Problem je u početku bio to da su se urbanističke vrednote naprosto ignorirale, jer još nisu postojali zakonski uvjeti. Karaman ističe da se tijekom svog ravnateljstva bavio »konzervatorskom politikom«, tj. forsirao je čuvanje »spomenika odozdo«.³⁰ Drugim riječima, da bi se proveo gore navedeni pristup očuvanja, bilo je potrebno bezuvjetno omogućiti čuvanje od vlasti. I tu nastupa »konzervatorska politika« koja je trebala uvjeravati pojedine ustanove u nužnost korjenite preorijentacije u postupku sa starim gradskim dijelovima te osvijestiti i povećati interes stanovnika za održavanje, njegu zgrada i urbanističkih cjelina.

Anđela Horvat je mislila i globalno, misleći u tom kontekstu na štetu u narušavanju ugleda države, tj. kulturnog nivoa zemlje, jer kad se vide pogrešni zahvati, dolazi se do zaključka da tom poslu nisu dorasli samo konzervatori te zemlje, nego i sama država, odnosno njezin narod.³¹

Koliko se Karaman, pred umirovljenjem i nakon njega, bavio zakonskim regulativama u konzervatorskoj službi, a posebice pravilnicima, pokazuju dva rada. Prvi, koji Karaman izdaje 1950. godine u *Zborniku zaštite spomenika kulture pod naslovom O organizaciji konzervatorske službe u NR Hrvatskoj*.³² Drugi je rad A. Horvat, također izdan u »Zborniku« 1958., pod naslovom *O pravilnicima za čuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj*, čiji suplement autorica posvećuje Karamanu.³³ Cilj je toga rada bio iznijeti razloge

uključivanja konzervatorskog zavoda u izradbu pravilnika, i da se izloži kakvu neposrednu korist od toga imaju građani. Anđela Horvat članak objavljuje između ostalog i zbog toga što je malom broju ljudi poznato da »ta estetska i materijalna dobra, kojima smo u svijetu poznati« održava stručno osoblje – konzervatori koji »svojim radom ne pridonose samo nauci nego njima pružaju neposrednu praktičnu korist.« Takvim pristupom gradi dijalog s čitateljem, iskreno želeći što bolje približiti i pojasniti materiju građaninu/korisniku baštine.³⁴

Karaman u jednom svom tekstu³⁵ napominje da će se pravilnici uskoro zamijeniti jednom suvremenijom mjerom (mислеći na izradu regulacionih planova), s pomoću koje će se moći kontrolirati tuđi interesi koji spekuliraju sa zemljištima, što je često dovodilo do namjernog uznapredovalog propadanja objekta.

Pravilnici su se tijekom godina često nadopunjavali, izmjenjivali, pa se u više navrata terenski obilazilo isto mjesto. Anđela Horvat je često surađivala s Karamanom u izradi pravilnika i nadopunjavala već postojeće, koje je on pisao, u skladu s tekućim događanjima i situacijama (mислеći ponajprije na promjene nastale na terenu).³⁶ Tako primjerice pohodi Sisak već 1948. g., a finalni pravilnik se objavljuje 1954. godine u »Vijestima Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske«.³⁷

Svi pravilnici koje je Anđela Horvat sastavila sastoje se od 11 članaka, od kojih je njih 8 isto (od čl.3. do čl.11.), dok čl.1. sadrži historijat pojedinoga grada, a u čl. 2. detaljno opisuje objekte pod zaštitom.

Kako je već spomenuto, forma pravilnika, tj. njegova shema, preuzeta je od Karamanovih pravilnika (donosimo za usporedbu primjere pravilnika grada Šibenika i Siska).

Pravilnik grada Šibenika

Nakon što je Karaman predao splitskoj općini 4.11.1931. g. privremeni pravilnik za grad Split,³⁸ isto je učinio i za grad Šibenik.³⁹ Pošto je o splitskom pravilniku, kao i o regulacionom planu, u više navrata detaljno pisano,⁴⁰ ovo je prilika za prikazati šibenski pravilnik. U »šibenskom slučaju« čitav je proces bio popraćen i novinskim člankom u listu »Novo doba« pod naslovom Čuvanje karaktera staroga Šibenika (23. 7.1936., br. 18).⁴¹ Postupak je bio takav da je Općina uz Karamanovu pomoć trebala sastaviti popis povijesno-umjetničkih spomenika te ga potom službeno dostaviti Konzervatorskom zavodu u Splitu, koji je onda sastavljao privremeni pravilnik.

Donosim formu privremenog pravilnika iz kojeg Anđela Horvat poslije prepisuje ili prepravlja većinu članaka.

U uvodu navodi komisiju koja je šibenskom gradskom vijeću predložila Pravilnik za grad Šibenik: Lj. Karaman, don Krsto Stošić (kustos arheološkog muzeja u Šibeniku), Marko Bačinić (predsjednik Gradskog poglavarstva) i ing. Despot Jakov (šef građevinskog tehničkog odsjeka).⁴² Ukratko sadrži:

– Kratki historijat naselja; unutar nekih mjesta određene su zone koje imaju arheološko ili urbanističko značenje (da bude jasnije o čemu se sve treba detaljnije dogovoriti sa stručnjacima).

– Poimence se nabrajaju pojedini objekti po trgovima i ulicama (uključeni su objekti s izrazitim svojstvom spomenika i oni koji pridonose općem dojmu unutar određene cjeline).

– Navodi se u detalje što se smije a što ne smije raditi na tim objektima.

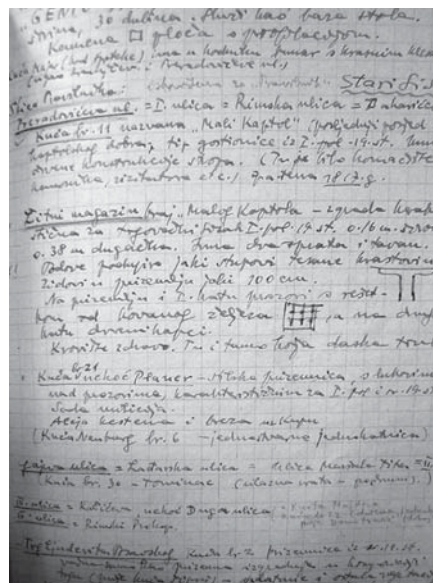
– Navodi se obavezna suradnja sa stručnim zavodima što se tiče prenošenja pronađenih objekata.

– Navodi se pravo zavoda i drugih institucija u vezi s fotografiranjem (konzervatorski zavodi, arheološki muzeji...).

– Navode se zakonske odredbe na koje se Pravilnik poziva (paragraf 24. i 25. Zakona o gradnji iz 1931.).

Pravilnik grada Siska

Prije donošenja Pravilnika grada Siska Anđela Horvat se bori za održavanje magazina pored kuće, tzv. Malog Kaptola, pišući detaljan dopis za njegovo očuvanje.⁴³ Da bi bolje osvijestila javnost o važnosti uloge Pravilnika, izdaje one grada Siska i Čakovca u »Vijestima Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske«.⁴⁴ Također izdaje tri rada povodom predavanja na urbanističkom savjetova-

5. Prva stranica nacrt za Pravilnik grada Siska (»Stari Sisak«), putna bilježnica A. Horvat br. 9 1950./1951., FMKRH / First page of the draft of the Book of Regulations for the city of Sisak (»Old Sisak«), Anđela Horvat's travel notebook n. 9, 1950/1951 (Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

nju o Sisku, čime se naglašava važnost sačuvanih spomenika.⁴⁵ Izrazita je također njezina angažiranost u Čakovcu. Tamo nastoji što češće javno govoriti o izradi Pravilnika, pa je npr. 9. 8.1953. u čakovečkoj »Čistoći« bilo ugovoreno njezino predavanje o povijesnom razvoju grada.⁴⁶

Vratimo se na Sisak. Sisak je smatrala gradom koji je u to doba (1948.) vadio za izradom pravilnika, zbog naglog porasta stanovništva (bio je petnaesti. grad po veličini u tadašnjoj NR Hrvatskoj). Sadržava mnoga arheološka nalazišta koja su se morala uskladiti sa sve većim poletom industrijalizacije. Suvremene potrebe života valjalo je uskladiti s osnovnim suvremenim arheološkim, konzervatorskim i urbanističkim principima.

U Pravilniku navodi da se urbanističkom zonom smatra tadašnji Trg slobode i čitava koncepcija na području Starog Siska, dok se čitavo područje grada s obzirom na povijesni razvoj smatra arheološkom zonom. Za grad su karakteristične prizemnice i jednokatnice čiji se oblik mora sačuvati iz povijesnih razloga⁴⁷, ali i radi putokaza daljnjeg širenja grada, da bi se sačuvala osnovna urbanistička koncepcija.

O magazinu piše detaljno, naglašavajući važnost uvrštavanja građevine u Pravilnik, dok se osjeća doza sarkazma pri spomenu »argumenata« za njezino uklanjanje.⁴⁸ Magazin na obali Kupe predstavlja izrazitu vrijednost za Sisak iz više razloga: arhitektonsku⁴⁹, urbanističku⁵⁰, povijesnu⁵¹ i materijalnu⁵². Navedeni »argumenti«, uglavnom iz navodnih prometnih razloga⁵³, kaže A. Horvat, bili su potaknuti od onih koji nisu vjerovali u urbanistički progres Siska.

Pozitivan pak primjer poštivanja truda i umijeća starih

klesara ističe u Novom Sisku na kući trgovca Gliederera-Petrića, na kojoj su antički spomenici 1803. g. upotrebljavani doduše kao građevni materijal, ali su uzidani tako da su vidljivi prolaznicima.

A. Horvat nastupa s gledišta suvremenog konzervatorstva, gdje se ne vodi briga samo o pojedinim objektima, nego se gleda i na to u kakvome su odnosu pojedini spomenici međusobno. Sažeto u jednoj rečenici: »U Sisku treba očuvati one vrijedne objekte, koji čine Sisak Siskom«. ⁵⁴ Tako jednostavno, a tako teško.

Razmišljanja o krilatici »konzervirati a ne restaurirati«

Karaman se nije striktno pridržavao načela »konzervirati, a ne restaurirati«, nego je od početka shvatio da se ne može pristupiti spomeniku i umjetnini ukalupljeno. Postajući asistent konzervator u Splitu (1919.), ne pomišlja na provedbu u praksi tzv. stroge dokumentiranosti, koja je vrijedala estetiku, shvaćajući da obnova spomenika po Viollet-le-Ducovu principu ne smije biti tako radikalna, ali i da se novi rekonstruirani dio ne smije toliko razlikovati od originalnog. ⁵⁵ Taj njegov stav A. Horvat (1956.) sažima u radu *Konzervatorski problemi crkvenih spomenika zagrebačke nadbiskupije*. ⁵⁶ Na osnovi toga zaključujemo da je ona iskonski đak Karamanov i Szabov, jer i prije Karamanova objavljenog *Razmatranja na liniji krilatice...* poprima sve stavove Riegelove i Dvořakove škole, što je dodatno upotpunila dugogodišnjim posvećenim arhivskim radom. ⁵⁷

Jako sažeto, oboje se zalažu: da se ne štiti samo spomenik, nego i čitav ambijent; osuđuju izolaciju spomenika i purifikaciju; za »stvaralački stav« konzervatora u što većoj mjeri, ako mogućnosti dopuštaju; traže da se spomenici ostavljaju na svojim mjestima i u što većoj mjeri u svojoj funkciji; ističu važnost jednakovrijednosti stilova; obnovu spomenika vodi stručnjak; smatraju da se »golim« okom mora raspoznati obnovljen dio od originalnog, s tim da su izrađeni u stilu (po mogućnosti i u istom materijalu) kao i original.

Anđela Horvat naglašava nesmiljenost »boletike« koja je u našoj javnosti i u publicistici postala sinonim uništavanja spomenika, navodeći mnoge primjere u Zagrebačkoj nadbiskupiji. ⁵⁸ Karaman kao nesretan slučaj purifikacije ističe zvonik splitske katedrale, ⁵⁹ naglašavajući da je Dalmacija u zamahu »boletike« doduše bila pošteđena, ali da su se ipak dešavali propusti.

»Purifikacijom« je iz crkve izbačeno mnogo starih umjetnina, što je dovelo do toga da čak i nakon završetka Drugog svjetskog rata postoji potreba za njihovom nadoknadom. ⁶⁰ A. Horvat sa zgražanjem iznosi nekoliko primjera starijih i ondašnjih oglasa (1956.) koji su iskoristili nemar i želju za što jeftinijim utroškom u popravak i »uljepšavanje« crkve. Primjerice: »Građevno poduzeće radi sve visoke i niske zgrade u svim mogućim stilovima, a župnim uredima daje posebne pogodnosti«; »Uljene slike na platnu, za zastave

i oltare, po svakom predlošku izrađuje naš majstor najpovoljnije. Kipovi od drveta ili od tvrde mase u svim visinama. Devocionalije na veliko i malo.«

To su reakcije svojstvene duhu gospodarskog liberalizma u poletu industrijalizacije, koji teži za oslobađanjem od svakog autoriteta, a radi samo za novčanu korist. »Stvaralački stav konzervatora«, misleći pritom na suvremeni napredni stav konzervatora koji usko surađuje s umjetnikom, A. Horvat prva spominje. ⁶¹

Kao primjer navodi namještaj za lepoglavsku crkvu koju je načinio pavlinski slikar Ranger, i suvremene elemente koje su Kljaković i Meštrović pokušali inkorporirati u gotičkoj crkvi. ⁶² Karaman suvremeno konzervatorstvo pojašnjava na primjeru obnavljanja žbuke, gdje naglašava ozbiljnost rada konzervatora. Konzervator ima veću slobodu u određivanju nove boje žbuke ako je ona više puta obnavljana u prošlim stoljećima. Ako se ne pronađu ostaci izvorne žbuke, tad se odabire najstariji sloj ukoliko pridonosi skladnosti cjeline, npr. ako je srednjovjekovna zgrada bila temeljito naknadno pregrađena u vrijeme baroka, tad daje prednost »baroknoj žbuci«. ⁶³

Ono što A. Horvat u velikoj mjeri podržava, a što je Karaman istaknuo, jest funkcionalnost spomenika. U načelu, cilj konzervatora je spomeniku osigurati daljnji život, što se najbolje postiže ako njegova namjena zadovoljava potrebe današnjice, a ako je spomenik napušten, potrebno je naći neku novu funkciju za zadovoljavanje kulturne ili materijalne potrebe današnjice. Suvremeni konzervator računa s napretkom dnevnoga života te čuva ne samo spomenik nego i ambijent u kojem se nalazi i koji on sam u sebi čuva.

Karaman donosi primjer jedne vrste spomenika koji više nije funkcionalan, i način na koji su konzervatori i vlasti pristupali u njihovu rješavanju. Veći broj ruševnih kuća bez krova u gradu Korčuli (od 270 zgrada 140 ruševina je bilo neupotrebljivo za stanovanje zbog osiromašivanja i izumiranja starih obitelji) nije doduše predstavljao velika arhitektonska djela, ali su bile dio jedinstvene urbanističke cjeline. Po zaključku Konzervatorskog zavoda, Urbanističkog biroa u Splitu i NO-a Korčule odlučeno je obnoviti 50% ruševina, koje su se namijenile kulturnim i upravnim ustanovama i stanovanju, a ako ih nije bilo moguće tako osposobiti, prenamijenili su ih u dvorišta ili perivoje. ⁶⁴

U kontekstu očuvanja fragmenata crkvenih spomenika *in situ* Anđela Horvat obrazlaže sljedeće: ako se radi o ulomcima koji pobuđuju pijetet i djeluju lijepo, čuvaju se kao crkveni spomenici koji ne služe više svojoj prvotnoj svrsi (pohranjuju se u muzejima), a ako se radi o ulomcima koji narušavaju sklad crkve i ne pripadaju određenom periodu, postoji više pristupa njihova tretmana, ovisno o konkretnom slučaju. ⁶⁵ Kao primjer navodi da ako se nakon istraživanja crkve otkrije pod slojem žbuke freska koja bar donekle prikazuje povezanu cjelinu, a u duhu je s crkve-

7. Kuća Petrić, detalj pročelja; inv. br.: 19330; neg.: /FMKRH / Petrić House, detail of the façade (inv. n. 19330; neg. / Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

8. Prijenos drvenog kasnogotičkog kipa zagrebačke katedrale iz sisačkog muzejskog depoa (snimila A. Horvat, 1952.); inv. br.: 10248; neg.: II-1218, FMKRH / Transport of late-Gothic wooden sculpture from Zagreb Cathedral from the museum storage in Sisak (photo A. Horvat, 1952); inv. n. 10248; neg. II-1218, Ministry of Culture, Croatian Cultural Heritage Photo Library)

nim shvaćanjem, ostaje, dakako, na svom mjestu. Ako je pak sačuvana u nekoliko fragmenata, oni bi mogli umanjiti ili uništiti harmoniju prostora. Karaman misli da valja biti oprezan u odluci o ostavljanju otkrivenih fragmenata vidljivima, i učiniti to jedino ako su atrakcija za odnosno mjesto, s tim da se to izvede bez štete za ambijent.⁶⁶ Anđela Horvat uvelike osuđuje »vašarski ukus« nastao nabavkom serijskih proizvoda, kao i prekrivanje zidova žbukama, njihovo premazivanje soboslikarskim slikarijama, kao da je crkva gostionica.⁶⁷

Karaman također naglašava taj delikatan problem kad skromna i privlačna crkvice biva uništena pretencioznim slikanjem seoskih soboslikara. Tada je bilo učestalo da se u obnovi žbuke koristi tzv. moderan tip⁶⁸ koji u tehnici i u izgledu odstupa od starinskog tipa. Nadalje, oštećenja u crkvama popravljaju se tvorničkim pločicama umjesto opekama ili kamenom, i time se crkva izjednačuje s kuhinjom, piše Anđela Horvat⁶⁹. Samovoljne su i izmjene na tornjevima i krovovima crkve, s jeftinim limom, dok se crjepovi zamjenjuju pločama od eternita, kao da je crkva kakvo skladište.

Karaman također navodi dugotrajnu borbu konzervatora s takvim željama za moderniziranjem. Nagrđivanje crkve spominje i u unutrašnjosti, gdje donosi iste primjere kao i Anđela, opisujući postavljanje jeftinih oleografija na oltare i postavljanje niza raznobojnih žarulja pored kulturnih slika i limenih kruna na glavama kipova.⁷⁰

Sklad unutarnjeg prostora narušen je tako što se stare umjetnine (slike, kipovi) premazuju bojama, lakom, novom pozlatom, tako da izgledaju kao bazarska roba.⁷¹ Likovi Bogorodice i svetaca oblače se bez potrebe u šarene haljine, koje su napirlitane sajamskom robom (vrpcama i lažnim nakitom).⁷² Svim tim postupcima, zaključuje Anđela, znatno se umanjuje dobra usčuvanost crkvenih cjelina. Stanje uspoređuje sa sladunjavim i neproduhovljenim pjesmama koje ne pristaju unutar okvira liturgije.

Propušta se da vjernici zanemaruju estetiku likova ispred kojih se mole, jer se smatra da lik djeluje tek etički (podaruje utjehe molitelju/vjerniku), čime crkva polagano gubi status zaštitnice umjetnosti.⁷³

Motiv Karamanova i Horvatičina rada bio je u pojašnjenju da u prvi mah jasna i jednostavna načela zaštite spomenika imaju, ovisno o slučaju, često neodređenu i kompliciranu primjenu. Oboje se oslanjaju na Rieglov *Alterswert* (spomenik kao starina) i *Kunstwert* (spomenik kao umjetnina), naglašavajući da se na temelju istraživanja s mnogo taktičnosti odlučuje dati prednost dokumentiranosti ili estetici.

Ono što je Karaman prenio mlađoj generaciji, a time i A. Horvat, jest da raspravljanje i određivanje općih načela spomenika nije nikad suvišno, što dovodi do analiziranja slučaja i pravilnog određivanja zahvata. Po njemu preduvjet za uspješan zahvat je međusobna suradnja, povjerenje i susretljivost različitih struka uvrštenih u projekt. Glavna

premissa je da vlasnici spomenika budu svjesni da nisu posjednici spomenika, nego da je njegova znanstvena i estetska vrijednost općenarodno dobro i da se konzervatori ne zanose romantičarskim idejama o ulozu križara spomeničke baštine, nego da sebe vide kao stručnjaka koji čuva baštinu kao kulturnu potrebu uz što veću susretljivost za potrebe današnjice.

A. Horvat to provodi na primjeru Siska, čije je očuvanje bilo složeno s arheološkoga gledišta, napominjući da ako se želi doći do rezultata u polju višestruke vrijednosti gradova, potrebno je usklađeno raditi prema općem napretku s ciljem unapređivanja životnih potreba, što se postiže planskim radom i uskom suradnjom suvremenih arhitekata, arheologa, urbanista i konzervatora. Bilo koji napredak u očuvanju znamenitosti gleda kao napredak za čovječanstvo.⁷⁴

Zaključak

Anđela Horvat svojim riječima najbolje za kraj opisuje utjecaj Karamana na njezin rad: »Uz Karamana, učitelja bez katedre, tko je htio, zaista je mogao mnogo naučiti ne samo na znanstvenom i stručnom polju, nego i to kakav treba da bude u radu i životu. Ostaje u sjećanju kao skroman čovjek, ali svjestan svoje vrijednosti, pristupačan, nedoktrinarn, otvoren prema dijalogu.«⁷⁵

Odnos prema terenskom radu preuzela je od Szaba, a usavršila od Karamana, koji joj je ukorijenio da »pravi« konzervator mora stalno biti u kontaktu s terenom za koji je nadležan i sa zbivanjima na njemu (to je Karamanu pak dobro usadio Dvořák).

Karaman joj je prenio strast proučavanja, ali i populariziranja umjetničkih spomenika, pri čemu mu je zahvalna, jer je svojim dolaskom u Zagreb modernizirao i organizirao konzervatorsku službu.⁷⁶

BILJEŠKE

1 Sva opsežna djelatnost Zavoda odvijala se tad u dva pravca. Prvo su se unutar pojedinih odjela obavljali upravno-zaštitni poslovi oko spomenika, središnja se opsežna dokumentacija, obavljale se pripreme za zahvate na njima, za njih se obavljala svojevrsna propaganda (u novinskim člancima, istupima, govorima, predavanjima). Izvan Zavoda pak se provodila reambulacija, inventarizacija i sistematska osnovna evidencija spomenika, čime se bitno širio uvid u spomenički fond, evidentiralo se stanje spomenika, čime su se određivali prioriteti u popravcima, vodili su se operativno-tehnički poslovi, nadzori i istraživanja prilikom zahvata na objektima, i još uz to su se organizirale različite komisije (KOMRAT, KOMZA). Također, povećala se mreža izaslanika Zavoda, tj. počasnih konzervatora koji su djelovali lokalno, obavljajući sistematsku inspekciju terena, čime su se uštedjela skromna sredstva Zavoda koji je tad upravljao s malim osobljem.

2 U Konzervatorskom zavodu u Zagrebu kao asistent radi od 26. 7. 1941. (službeno od 10. 9. 1941.) do 1. 10. 1947. godine, dok Karaman stupa na mjesto ravnatelja 19. 8. 1941. godine. Od 1947. godine A. Horvat je zaposlena kao znanstveni suradnik, a od 1957. g. do umirovljenja kao znanstveni savjetnik. 1959. g. izabrana je za suradnika, 1973. g. za izvanrednog, a potom 1983. g. za redovnog člana Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, čime postaje druga žena akademik, a prva u Likovnom razredu. Arhiv Ministarstva kulture RH (AMKRH) 24/137, 104/1941., 1615–1956, osobni dosjei A. Horvat i Lj. Karamana.

3 ANĐELA HORVAT, O valorizaciji i kategorizaciji spomenika kulture u kulturno-historijskim muzejima i galerijama, referat sa savjetovanja Valorizacija i kategorizacija spomenika kulture u kulturno-historijskim muzejima i galerijama u SR Hrvatskoj (Zagreb, 27. V. 1070.), u: »Muzeologija«, 9, Zagreb, 1970., 9–26.

4 JOŽA LADOVIĆ, Riječi oproštaja upućene Anđeli Horvat, u: »Vijesti muzelaca i konzervatora Hrvatske«, 26, Zagreb, 1985., 5.

5 BRANKO FUČIĆ, Razgovori s Đelom, u: »Peristil«, 29, Zagreb, 1986., 6.

6 Na njene početne radove, naročito smjelu interpretaciju portala Sv. Marka u Zagrebu, Karaman je znao uzviknuti da joj se svašta pričinja, što je, naravno, nije obeshrabrivalo, već je to prihvaćala kao izazov.

7 »Po prirodi izrazito polemičan, rado je sve do kraja života živo diskutirao, pa je često – mora se priznati – strpljivo trebalo čekati da se dođe do riječi. Razmišljajući o pojedinim pitanjima nizao je argumente, koje je u osobnom dodiru subesjedniku iznosio živo gestikulirajući, no vrlo sabrano i smireno u pisanom tekstu.« ANĐELA HORVAT, O Ljubi Karamanu-konzervatoru, uz komemoraciju prilikom 10-godišnjice smrti, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 6/7, Zagreb, 1980./1981., 10.

8 BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 7., Karamanov karakterističan stil rada kroz rasprave uvelike pomaže A. Horvat da bolje razriješi neka pitanja. Toliko joj je to značilo da čak u svoje tromjesečne planove rada u zavodu navodi da je obavljala duge razgovore, odnosno konzultacije, s Karamanom. AMKRH 16.–21. 10. 1961. Izvještaj dr. A. Horvat

9 »Ja sam dobivala mrvice, ali moje upoznavanje materijala počelo je tiho, u kabinetu, sređivanjem grade. A ipak su moja imaginarna putovanja postajala sve uzbudljivija i tek kad sam prošla sav Szabov životni itinerer, teku po teku, fotografiju po fotografiju, članak po članak – tek tada su mi se do kraja otvorile oči o tom što bi trebalo biti moj posao... Osjetila sam konačno da se usađujem na prave tračnice.« BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 6.

10 ANĐELA HORVAT, O djelovanju Zemaljskog povjerenstva za očuvanje umjetnih i historičkih spomenika u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji u Zagrebu od 1910.-1914., u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 2–3, Zagreb, 1976./1977., 7–29. ANĐELA HORVAT, O djelovanju »Povjerenstva« za čuvanje spomenika u Zagrebu (1914.-1923.), u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 4–5, Zagreb, 1978./1979., 11–15. ANĐELA HORVAT, O djelovanju konzervatorske službe u Zagrebu III (1923.-1941.), u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 6–7, Zagreb, 1980./1981., 15–35.

11 To je rezultiralo time da svoj interes o povijesti i teoriji konzervacije pokaže u radu o razvitku konzervatorske službe u Hrvatskoj, čime smo

dobili prvi cjeloviti pregledan prikaz te grane djelatnosti naših povjesničara umjetnosti i arhitekata. ANDELA HORVAT, Prilozi poviestnom razvoju čuvanja umjetničkih i kulturno-poviestnih spomenika u Hrvatskoj, u: »Časopis za hrvatsku poviest«, 1–2, Zagreb, 1944., 100–126. ANDELA HORVAT, *Konzervatorski rad kod Hrvata*, Zagreb, Hrvatski državni konzervatorski zavod, 1944., 1–76.

12 Prvi put odlazi na teren s Karamanom i Tkalčićem u Zagorje i Varaždin, gdje je prvi put vidjela postupak sa spomenicima na terenu. BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 6.

13 BRANKO FUČIĆ (bilj. 5), 7.

14 Sama A. Horvat kaže da je obradila oko 25.700 brojeva/biblioteka, hemeretoka, arhiva, fototeka, zbirka dijapozitiva i klišeja. AMKRH, Podaci za biografiju prof. L. A. Horvat.

15 AMKRH 1578/53. AMKRH...ANDELA HORVAT, Izvještaj o putu: Obilazak kotara Slavonki Brod, u svrhu evidencije i reambulacije spomenika kulture, 19. 6.–27. 6. 1953. »...U ovim lokalitetima evidentirano je oko 220 spomenika o kojima zavod nije imao nikakvih podataka... Fotografirani: krajolici, spomenici u krajoliku, arhitektura, detalji snimaka formata 6x6 i 128 snimaka leica formata – ukupno 305 snimaka. Podaci o evidentiranim spomenicima biti će prebačeni na evidenciju fototeku spomenika, a fotografije bit će označene u inventarnoj knjizi fototeke.«

16 KRUNO PRIJATELJ, *U spomen Anđeli Horvat, u: Spomenica posvećena preminulom akademiku Anđeli Horvat, redovnom članu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, (ur.) dr. Branko Fučić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1987., 9.

17 BRANKO FUČIĆ, *Uspomene na Anđelu Horvat, u: Spomenica posvećena preminulom akademiku Anđeli Horvat, redovnom članu Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, (ur.) dr. Branko Fučić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1987., 16.

18 ANDELA HORVAT, Dar Ljube Karamana našoj i međunarodnoj nauci u njegovu 75-godišnjicu, u: »Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske«, 10, Zagreb, 1961., 101–106. ANDELA HORVAT, O Ljubi Karamanu-konzervatoru, uz komemoraciju prilikom 10-godišnjice smrti, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture«, 6/7, Zagreb, 1980.–1981., 9–13.

19 Na pripremi jedinstvenog zakona radilo se u Kraljevini SHS od 1921. godine nadalje. Među prvima je osnove zakona sastavio tadašnji kustos Etnografskog muzeja u Zagrebu Vladimir Tkalčić, a u Splitu don Frane Bulić (Statut za sistematiziranje konzervatorskog rada).

20 U srpnju 1940. g. Banovina Hrvatska donosi Uredbu o čuvanju starina i prirodnih spomenika. 12. 5. 1941. Nezavisna Država Hrvatska donosi Zakonsku odredbu o zabrani otuđivanja, izvoženja starinskih umjetničkih i kulturno-povijesnih spomenika.

21 U jeku NOB-e 20. 2. 1945. proglašena je odluka Nacionalnog komiteta narodnog oslobođenja Jugoslavije kojom se svi umjetnički predmeti stavljaju pod zaštitu države. Nakon toga je već 23. 7. 1945. donesen prvi Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Prvi je zakon imao neke nedostatke, pa je u obliku potvrde i izmjene zakona donesen 4. 10. 1946. novi Opći zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti.

22 LJUBO KARAMAN, Za naše starine, u: »Politika«, 37, Beograd, 13. 2. 1930., 2. Ne smije se zaboraviti uloga Szaba koji već 1910. godine tadašnjem Ministarstvu prosvjete u Beogradu šalje izvještaj Povjerenstva u kojem piše da je hitno potrebna priprema za izradbu Zakona o čuvanju starina. Arhiv Povjerenstva (AP) 5. XI. 1928. Szabo 1924. godine dobiva poziv iz Beograda da izradi nacrt Zakona za čuvanje spomenika za cijelu državu, dok 1927. godine dobiva zadatak da izradi nacrt zakona o zabrani izvoza starina i umjetnina iz Kraljevine SHS. Međutim, zakon je nakon niza pokušaja objelodanjen tek 1940. godine pod Banovinom Hrvatskom. ANDELA HORVAT (bilj. 11), 18–19.

23 Karaman u međuvremenu piše i »Mali prilog proučavanju urbanizma dalmatinskih gradova« (1931.), potaknut knjižicom inž. Gobbina *Korčula ein Beispiel dalmatinischen Stadtebaus*. Karaman se povjerio A. Horvat da je to napisao kao prvi esej s književnom pretenzijom. Ona rad smatra važnim u rješavanju konzervatorskih pitanja, čime se prejudicirala skorašnja veća briga konzervatora za stare urbane aglomeracije kao spomeničke cjeline. ANDELA HORVAT (bilj. 18, 1980.–1981.), 11.

24 § 24.

Povijesno-umjetnička mjesta.

1) Za svaki pojedini kraj mora općina odlučiti sporazumno s vlastima o čuvanju starina, koji dio mjesta ima povijesno ili umjetničko značenje i koje stare zgrade, koje imaju značenja osebnosti, su vrijedne da se održe; za vrijeme, dok se uredba ne izradi i ne odobri, vrijedi privremeni pravilnik, koji mora izraditi svaka takva općina sporazumno s vlastima za čuvanje spomenika i predložiti na odobrenje za 6 mjeseci nakon objavljenja tog zakona.

2) Ministar građevina smije proglasiti nakon saslušanja čuvara starina također cijelo mjesto ili cijeli trg kao vrijedan da mu se sačuva povijesno-arhitektonski značaj.

3) Za takva mjesta ili takve trgove odobrava regulacioni plan i uređenje ministar za građevine sporazumno s ministrom za prosvjetu.

§ 25.

Povijesno-umjetničke zgrade.

1) Nove gradnje u ulicama, na trgovima i u dijelovima mjesta, proglašene da su povijesnog ili umjetničkog značaja, moraju biti tako projektirane i izvedene, da slika kraja ili ulice ne izgubi ništa od svoje povijesne ili umjetničke vrijednosti.

2) Građevine izmjene na pojedinim zgradama povijesnog ili umjetničkog karaktera, kojima bi se umanjio ili pokvario dojam, koji su činile stare zgrade, nisu dopuštene.

3) Nikakvo popravljavanje takvih zgrada ne smije se zahtijevati niti izvesti, dok se ne dobije prethodno odobrenje vlasti za čuvanje starina.

A) Uzdržavanje takvih zgrada mora vršiti vlasnik zgrade. Ako vlasnik ne će izvršiti popravak, jer ima koristi od te zgrade, izvršit će to općina o njegovim troškovima; ako ga pak vlasnik ne može izvršiti ili bi mu bilo teško s obzirom na njegovo imovinsko stanje, izvršit će se to općinskim troškovima. S uloženom pritužbom zadržava se izvršenje izvlaštenja.

ANDELA HORVAT (bilj. 11, 1944.), 120.

25 AP. 24. VIII. 1933.

26 Pravilnici su izrađeni u svrhu čuvanja urbanističkih aglomeracija.

Fundamentalne podloge za: Samobor 1943., Karlovac 1947., Petrinja 1947., Bjelovar 1948., Slavonska Požega 1948., Daruvar 1949., Vinkovci 1949., Vukovar 1949, Osijek 1950, Sisak 1951., Čakovec 1953., Đakovo 1953., Našice 1953., Nova Gradiška 1954., Ilok 1956., Virovitica 1957. i Pakrac 1959.

27 Bilježnice se čuvaju u Nadbiskupskom i kaptolskom arhivu, dok su neke mikrofilmirane i čuvane u Mikroteci Odjela za informacijsko-dokumentacijske poslove kulturne baštine Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

28 Zakon o narodnim odborima iz 1949. g. je olakšao suradnju NO-a i konzervatorskih zavoda jer ih zadužuje za brigu za spomenike na način da zavodu dostavljaju popis najugroženijih i najvažnijih građevinskih spomenika, s tim da su se za njihov popravak trebali osigurati krediti, materijal i radna snaga, pri čemu popravak obavlja NO prema uputama i uz opći nadzor konzervatorskih zavoda.

29 »A dešavalo se tu i tamo da se, usprkos postojanju »Pravilnika«, mimo saslušanja konzervatora odnosno urbaniste, prilazilo nekome poslu koji nije išao u pozitivnome smjeru, s obzirom na opći sklad i razvoj nekog mjesta. I kad je konzervator takovom prilikom po svojoj dužnosti, koju mu daje Zakon o zaštiti spomenika kulture, osudio takav postupak, znalo se neumjesno tumačiti da konzervator koči interese dotičnog mjesta.« ANDELA HORVAT, *O pravilnicima za čuvanje starina većih mjesta u NR Hrvatskoj*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, 9, Beograd, 1958., 94.

30 LJUBO KARAMAN, tekst o urbanizmu, AMKRH.

31 ANDELA HORVAT (bilj. 29), 95.

32 LJUBO KARAMAN, *O organizaciji konzervatorske službe u NR Hrvatskoj*, u: *Zbornik zaštite spomenika kulture*, Beograd, 1951., 151–157.

33 Suplement se čuva u Arhivu Karaman, Instituta za povijest umjetnosti, na čijoj prvoj stranici piše: »Ljubi srdačno, Đela«.

34 Njezina pristupačnost je razvidna tijekom čitavog teksta. Donosim kao primjer sljedeći odlomak: »Na staro naselje gledamo kao na živ organizam, koji neprestano podliježe izvjesnim promjenama koje treba

njegovati, kojem tu i tamo treba vidati rane, na koje u izvjesnom momentu treba gledati kao na pacijenta, kojem želimo poboljšati stanje. I kao što se u pitanju ljudskog zdravlja savjetujemo sa stručnim licima koja se bave isključivo tim problemima – s liječnicima, tako i u pitanju komplicirano satkanog tkiva nekog naselja postoji također potreba konzultacije sa stručnjacima koji se bave takovim problemima koji se rješavaju na temelju suvremenih naučnih principa.« ANĐELA HORVAT (bilj. 29), 94.

35 AMKRH, na zadnjoj stranici teksta od četiri stranice piše: »Ovaj tekst je nađen unutar jednog preslika s inim dokumentima u planoteci Konzervatorskog zavoda. Za pretpostaviti je da se radi o tekstu dr Ljube Karamana kojim obrazlaže konzervatorski rad na izradi »Pravilnika starih gradova« u Hrvatskoj (od 1947. g. dalje), a koji su prethodili urbanističkoj konz. zaštiti.« Primljeno u arhiv dne 16. 4. 1997. V/Š.

36 Donosim nekoliko primjera:

Križevci 28. 12. 1941. (Karaman na temelju njega piše pravilnik 22. 1. 1942.). AMKRH 47,48,49/1942.

Zajedno pišu pravilnik za Bjelovar (25. 11. 1948.) na temelju Karamanova prethodnog pravilnika (2. 3. 1942.). AMKRH 145/46, pomaže mu obilaziti spomenike u Koprivnici 1941. kao podlogu za pravilnik (31. 3. 1942.). AMKRH 142/1942.

A. Horvat izrađuje nacrt pravilnika za:

Koprivnicu 30./31. 3. 1942. (Karaman na temelju njega piše pravilnik 1943., AMKRH 142/1942.) i 1950. g.

Sisak 5. 8. 1948., putna bilježnica br. 5 (na temelju njega prepravljajući pravilnik od 12. 3. 1948. i 1. 6. 1951.). AMKRH 916/1951.

Karlovac 12. 2. 1949., putna bilježnica br. 6.

Đakovo 1949., putna bilježnica br. 6.

37 Nacrt Pravilnika grada Siska, putna bilježnica br. 5, 20./21. 8. 1948.

ANĐELA HORVAT, Pravilnik o čuvanju starina u gradu Sisku, u: »Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske«, 3, Zagreb, 1954., 40–43.

38 Arhiv Konzervatorskog zavoda u Splitu (AKZS), 180/1931., 39/1936. 39 AKZS, 2/1936.

40 Na primjer: LJUBO KARAMAN, Historijat osnova za regulisanje južnog pročelja Dioklecijanove palače u Splitu, u: »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«, 65, Split, 1922; Regulacioni plan grada i Dioklecijanove palače u Splitu, u: »Glasnik Primorske banovine«, 5, Split, 1939; FRANE BULIĆ, Priopćenje o djelatnosti Povjerenstva glede regulacionog plana grada Splita, u: »Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku«, Split, 1921.; Građevinski pravilnik za grad Split, u: »Službeni list ispostave banske vlasti u Splitu«, 14, Split, 1939.; STANKO PIPLOVIĆ, Doprinos Petra Senjanovića uređenju starog Splita, u: »Kulturna baština«, 7, Split, 1978., 8–64.; STANKO PIPLOVIĆ, Recentne preobrazbe prostora uz južno pročelje Dioklecijanove palače, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 17, Zagreb, 1991., 54–60.; STANKO PIPLOVIĆ, 70 godina društva za zaštitu kulturne baštine Splita, u: »Kulturna baština«, 11–12, Split, 1981., 134.–142.; STANKO PIPLOVIĆ, Eklektizam i secesija u urbanističkom razvitku Splita, u: »Peristil«, 31, Zagreb, 1988., 97–103. STANKO PIPLOVIĆ, Zaštita graditeljske baštine u prvom urbanističkom planu Splita, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 8–9, Zagreb, 1982.–1983., 17.–26. ; STANKO PIPLOVIĆ, Uređenje povijesne jezgre Splita između svjetskih ratova, u: »Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske«, 31/32, Zagreb, 2007.–2008., 7–33.

41 Karaman nakon što je zaprimio vijest od šibenskog gradskog poglavarstva dana 2. 1. 1936. da je privremeni popis spomenika i objekata za pravilnik zagubljen pod hitno putuje za Šibenik (20. 1. 1936.) da se sporazumi s lokalnim vlastima u pogledu donošenja privremenog pravilnika. Potražuje njegovo hitno odobravanje od šibenskog gradskog vijeća koji ga potom kao takav šalje tadašnjem ministru građevina preko Banske uprave u Splitu. U članku se spominje kako je Karaman pokretač finalizacije pravilnika, napominjući kako je grad dobio laskavu titulu drugog po redu grada (nakon Splita) koji dobiva takav pravilnik. Naglašavaju se zakonske, ali i financijske prepreke, tako da ovim putem autor članka (nepoznat) upozna javnost kako se svi navedeni planovi (npr. unutarnja jezgra se planira proglasiti zaštićenom zonom, snimanje visin-

skih kota pojedinih ulica i dijelova grada, uređenje obale šibenske luke, plan za regulaciju poljane) mogu ostvariti samo novčanim sredstvima koja općina dijelom potražuje i od Ministarstva građevina, tako da se navedeno trebalo provoditi u dužem vremenskom periodu. Kao najvažniju točku autor članka naglašava da privremeni Pravilnik važi do donošenja definitivnog regulacionog plana i njegovih uredaba. Za kraj intervjua li su Karamana s posebnom pažnjom usmjerenom prema zaštiti Dolca (istočni slikoviti predio grada). Karaman kaže: »Taj dio je osobito privlačan za stranca, za kulturnu publiku koja voli slikovitost. Dobro je da se i taj dio dovede u sklad sa potrebama života; ali, i da se ujedno pazi da suvremeni život ne uništava karakteristike toga predjela.«

42 AKZS 2/1936.

43 AMKRH, ANĐELA HORVAT, *O magazinu u Sisku*, (neobjavljeni rad), 5. 8. 1954., 1–3.

44 ANĐELA HORVAT (bilj. 43, 1954.).

ANĐELA HORVAT, Pravilnik o čuvanju starina u Čakovcu, u: »Vijesti Društva muzejsko-konzervatorskih radnika NR Hrvatske«, 3, Zagreb, 1954., 86.–90.

45 ANĐELA HORVAT, Sisak – grad velike prošlosti i budućnosti, u: »Jedinstvo«, 36/37/38 (12. 3.), Zagreb, 1954.

46 AMKRH 1413/53. ANĐELA HORVAT, *O historijskom razvoju grada Čakovca* (neobjavljeni rad).

U dokumentu se navodi da je predavač obolio i ne može održati predavanje 9. 8. 1953.

47 »...Takve kuće još danas stoje kao primjeri autohtone stambene kulture u Galdovu i Novome Sisku. Kako se danas u modernoj arhitekturi posvećuje pažnja montažnim, drvenim građevinama iznijet ću ovdje podatke kako su upravo ovdje na području Siska naši ljudi davno prije izvodili tehničke zahvate vrijedne divljenja. Radi se o prenošenju, ili prema narodnom o »vaganju« kuća. Tako se, na pr., prema usmenoj predaji kuća Đure Hatića, u ulici Nade Dimić, ranije nalazila na lijevoj obali Kupe, na mjestu kotarske zgrade. Ona je preplivala Kupu kad je seljački Sisak uzmicao pred trgovačkim.« ANĐELA HORVAT (bilj. 45).

48 ANĐELA HORVAT (bilj. 43).

49 »Magazin je zgrada koja je svojom jedinstvenom i jednostavnom masom izvrsno dimenzionirana u sisačkom krajoliku.« ANĐELA HORVAT (bilj. 43), 1.

50 »Magazin je urbanistička dominantna...tako snažna, da bi se u slučaju da ne postoji pitali – što možemo boljšega i snažnijega staviti na ovo mjesto? ...On je ujedno protuteža stilskoj jednokatnici Mali Kaptol, koja bi se bez prisutnosti magazina našla kao osamljeno ostrvo na Kupskoj obali, a ovako čini ambijent.« ANĐELA HORVAT (bilj. 43), 1.

51 »Magazin je tumač sisačko ekonomskog razvoja. Stoljetno selo Sisak postalo je gradom zahvaljujući trgovačkome poletu.« ANĐELA HORVAT (bilj. 43), 1.

52 »Kad i ne bi bio magazin spomenik kulture ne bi ga se smjelo rušiti... Ona kao takova predstavlja milijonsku vrijednost. U vrijeme kad nam je dužnost da što više podižemo našu zemlju-izgradnjom, bilo bi luksuzno i nepromišljeno poništiti ono što već stoji i što je vrijedno da stoji tim više što se uz malo dobre volje može prikladnim adaptacijama osposobiti za kakovu korisnu namjenu (pohrana antiknih spomenika, fiskultura).« ANĐELA HORVAT (bilj. 43), 2.

53 »Uostalom, ako bi bilo razloga da je ta ulica pretijesna, pa da zbog prometnih razloga moramo gubiti magazin, onda bi prije morali porušiti gradove pri moru s tijesnim uličicama, koji predstavljaju takovo urbanističko nasljeđe, da se s pravom ponosimo tim urbanističkim sklopovima.« ANĐELA HORVAT (bilj. 43), 2.

54 ANĐELA HORVAT (bilj. 45).

55 LJUBO KARAMAN, Razmatranja na liniji krilatice »konzervirati a ne restaurirati«, u: »Bulletin zavoda za likovne umjetnosti«, 1–3, Beograd, 1965., 53.

56 Nadbiskupski i Kaptolski arhiv, neobjavljeni radovi Anđele Horvat.

ANĐELA HORVAT, *Konzervatorski problemi crkvenih spomenika zagrebačke nadbiskupije*, 8. 3. 1956., 1–16.

Na vrhu prve stranice rukopisa Anđela piše: »8. 3. 1956. dostavljeno

Beograd – Savez društava muz.konz. FNRR; 1. 1959. vraćeno: -Nema sredstava za štampanje. Ništa zato, u međuvremenu su izašli *Spomenici u Hrvatskoj* u dva izdanja.«

57 Podsjetimo se da je kao mlada konzervatorica (imala je samo 33 g. i 4 formalne godine radnog staža u konzervaciji!) pružila izvrstan pregled povijesnog razvoja čuvanja spomenika u Hrvatskoj, koji se nakon 67 godina upotrebljava kao osnovna literatura tog područja.

58 ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 3.

59 »...Za spas mnogih naših spomenika zaslužni Bulić, koji je živio i djelovao u vrijeme prijeloma starih i novih pogleda, nije zapravo bio svjestan toga. Često smo razgovarali o zvoniku i sjećam se da je neuspjeh obnove zvonika pripisivao propustu nadzornog arhitekta, koji nije pobilježio svaki skidani kamen. Bilo je, međutim, ipak još uvijek moguće upotrijebiti u obnovi zvonika stare kamene tesance, pa taman i na drugom mjestu, nije trebalo zamijeniti izvornu plastiku imitacijama, a pogotovo je morao izostati restauratorski »puristički« postupak sa završnim oktogonom.« LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 52.

60 »U samoj zagrebačkoj dijecezi u duhu »čistog stila« restaurirano je oko 30 većih crkava! Pošto je restauracija te vrste bila skupa, manja skromnija mjesta uspjela su sačuvati ono svoje izvorno umjetničko blago.« ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 9.

61 LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 63.

62 I Karaman spominje isti primjer: »U vrijeme između dva rata je izveden u Zagrebu uz odobrenje konzervatora Szaba zamašan zahvat u crkvi sv. Marka: u unutrašnjost gotičke crkve unesene su slikarije i skulpture najboljih naših umjetnika, slikara Kljakovića, Babića i kipara Meštrovića.« LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 65.

63 »To nije tako jednostavno kako zvuči, jer ukoliko nema izvorne žbuke, tad konzervator mora imati na umu mjesne tradicije (koje uvjetuje podneblje, sredina i navike), tako da nastoji sa žbukom dovesti do što jačeg izraza izvornu arhitektonsku kompoziciju zgrade.« LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 69.

64 LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 72.

65 ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 4.

66 LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 68.

67 ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 9.

68 »U svom sastavu upotrebljava kričavo žive kemijsko-industrijske boje, s primjesom cementa a ne vapna, te se nanosi u debelom sloju što se poravnava s letvom s čime se gubi »osjećaj« kamene podloge.« LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 68.

69 LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 70.

70 LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 69–70.

71 »Moguće će netko zamjeriti što se crkva ovdje usporedila s gostionicom, kuhinjom, skladištem, što su se svete slike dovodile u usporedbu s reklamom. Zamjerit će to oni, koji doprinose, da nam se nameću ovakve usporedbe.« ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 8.

72 »Nama je žao kad vidimo da seljakinja počinje kvariti sklad svoje lijepe nošnje industrijskim surogatima. Ali mi joj dopuštamo, da te iste jeftine nakite donosi Bogorodici, da i Nju tako okiti kao i sebe. Da li crkva uči selo ili selo uči crkvu? Kad neukus jednom prodre u crkvu on je tako reći legaliziran. A time se ne daje dobar primjer. Slično je s umjetnim cvijećem, koje »resi« naše oltare, kao da Bog nije stvorio ljepše.« ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 7.

U vezi s tim Karaman piše da su česti primjeri starih gotičkih drvenih Bogorodica odjevenih u raskošno barokno ili rokoko ruho, koje također nije bez vrijednosti, ali skriva starije vrijedno djelo. LJUBO KARAMAN (bilj. 55), 77.

73 »Sveta Stolica je već 1923. g. potraživala usku suradnju klera s Konzervatorskim zavodima. Djelotvornost se naročito očitovala u vrijeme II. svj. rata kad je zahvaljujući bliskoj suradnji spašeno mnogo umjetnina od uništenja.« ANĐELA HORVAT (bilj. 56), 8.

74 Navodim novinski članak gdje su emocije i parole malo pojačane, ali ne vjerujem da odstupaju od njenog profesionalnog stava.

75 ANĐELA HORVAT (bilj. 7), 12.

76 ANĐELA HORVAT (bilj. 10, 1980.–1981.), 15.

Suprotno je mišljenja T. Stahuljak koji u svom radu navodi da interna organizacija splitskog i zagrebačkog zavoda 1945. godine nije bila na zavidnom nivou, točnije da nije zadovoljavala suvremene načine čuvanja spomenika. TIHOMIL STAHULJAK, Naučno-istraživački rad Konzervatorskog zavoda u Zagrebu od 1945. do 1949. godine, u: Historijski zbornik, (ur.) Jaroslav Šidak, Zagreb. 1–2., 1950., 257.

Pitam se po kojim kriterijima (i u usporedbi s kojim drugim sličnim europskim institucijama) je to zaključio T. Stahuljak. Zbog takvih ratnih turbulencija i dugogodišnjeg ignoriranja i neuvažavanja vlasti mukotrpog rada G. Szaba, mislim da je čitavo osoblje na čelu s Karamanom napravilo velik napredak.

Ivana Nina Unković

The Influence of Ljubo Karaman on Anđela Horvat's Conservation Work

Anđela Horvat dedicated her entire life to the protection of cultural monuments, from the very first days when, in a time of war, she accepted Gjuro Szabo's invitation to become a research assistant in the Directorate for Cultural Heritage Protection. A month after her appointment, Ljubo Karaman became the head of the Directorate (in August 1941), who modernized the organization of the Directorate's activities through individual approach to every employee. As a »female conservator« Anđela Horvat was at first considered unfit for field work, and was assigned to archivist tasks (the Szabo archives and Committee acts from 1910 to 1940). Her persistence and potential were soon noticed by Karaman. She started conducting field trips to different areas of inland Croatia, which resulted in systematic analyses of collected data and continual publication of the results. From Karaman she adopted the motto »to travel, to travel and to travel«, because conservators must maintain constant contact with the area of their jurisdiction and keep track of the events occurring there.

The paper pays special attention to their dedication to the drafting of the Book of Regulations for the Preservation of Antiquities and Larger Cities, introduced by Karaman on the basis of his Split experience. Anđela Horvat frequently collaborated with Karaman on the project, bringing up to date the existing books of regulations with regard to current events and situations, such as the Books of Regulations for the cities Šibenik (1931) and Sisak (1948).

Anđela Horvat was a true pupil of Karaman and Szabo: she adopted all postulates of Riegl and Dvořák's school even prior to the publication of Karaman's Considerations under the Slogan »Conserve, not Restore« (Razmatranja na krilatici »konzervirati a ne restaurirati«), and complemented them by thorough long-term archival research. The author compares their views of the »creative attitude« of conservators in the aforementioned Karaman's essay and in Horvat's unpublished work Conservation Problems of Sacral Monuments of Zagreb Archdiocese (Konzervatorski problemi crkvenih spomenika zagrebačke nadbiskupije; 1956).